

Gaál Botond¹:

A reformáció lényege

Újkori paradigmaváltás a keresztyén gondolkodás történetében

A reformáció esetében különösen is tapasztaljuk, hogy – mint európai jelenséget és ugyanakkor világot átformáló szellemi hatást – minduntalan megpróbálják valamilyen társadalmi, nemzeti, tudományos fejlődés vagy egyházi megújulási mozgalom folyományaként értelmezni. A reformációt azonban igen bajos dolog valamiféle korábbi eszmei előzményből származtatni, vagy bizonyos történeti okok szükségszerű következményének tekinteni, legalább is olyan értelemben, mintha a világ fejlődésének egy forrongó pontján megjelent volna a keresztyénségnek valamilyen új válfaja, mégpedig – közkeletű katolikus kifejezéssel szólva – a hitújítás. Erről szó sincs, ráadásul ez a „hitújítás” szó egy rosszul sikerült, értelmezhetetlen kifejezés, ugyanis az eredeti krisztusi evangélium lényege nem változott. Az viszont elvitathatatlan tényként áll előttünk, hogy az emberiség keresztyénséggel áthatott történelme és tudatvilága elmozdult olyan irányba, amely mind az egyházat, mind pedig a társadalmat kizökkentette a helyes kerékvágásból. A reformáció nem akart új egyházat alapítani, hanem a Szentírást akarta mélyebben megérteni, és erre alapozva a Krisztus-követő emberek életét visszaterelni a helyes útra. Hogy ez mennyire így van, akkor értjük meg igazán, ha először megismerjük azt a szellemi-lelki környezetet, amelyben a 16. század embere élt, illetve amilyen úton az európai civilizáció végig haladt az ókortól egészen a reformációig. Ez vezethet el annak megértéséhez, hogy mi volt az indítéka a reformáció forradalmi lépésének. A gyökereknél is kell tehát kutatnunk, ha meg akarjuk érteni: mi a reformáció lényege?

Kétféle megközelítés

A)

A szellemi életben többnyire azt tapasztaljuk, hogy korunk embere hajlamos a saját helyzetéből *visszafelé nézve* szubjektív módon értelmezni a történelmet. Ilyenkor egy sajátos szellemi/ideológiai lencsén keresztül szemléli az eseményeket, s így sokszor olyan dolgokat állapít meg, amelyek a korabeli emberek legkiválóbbjainak képzetét aligha foglalkoztatták. Hogy mire gondolunk, lássunk közülük néhányat. Leggyakrabban a reformációt egyfajta szükségszerűen bekövetkező történelmi eseménynek tartják. E szemlélet követői úgy látják, hogy az elfajult egyház visszaalakításáról, „re-formálásáról” van szó, amikor is a középkori egyházat vissza akarták alakítani annak ősi formájára. Ennek leírását, illetve mikéntjét jobbra már a Bibliában is megtaláljuk, amikor az összegyülekezetről olvasunk.² Mások inkább a dolog eszmei oldalára teszik a hangsúlyt és a reformációban az ész fölszabadítását látják a középkori tekintélyek alól. Ennek a tudományos fejlődés tekintetében van jelentősége, hiszen az egyház ténylegesen is rátelepedett a tudományokra a maga arisztotelianus gondolati rendszerével, s e gúzsba kötött állapotukból szabadultak meg. Ismét mások az ember szabad vizsgálódásának lehetőségét ünnepezték a reformációban, amely ezt biztosította a hitéletben, a lelkiismeretben, vagy akár az egyházi szervezeten belül is az emberi szellem szabad mozgása által. Ehhez hasonlóan értékeli a reformációt azok, akik a modern szabadság-gondolat megszületését és az egyéniség kibontakozását látják ebben az erőteljes szellemi-lelki folyamatban. A politika iránt érzékeny gondolkodók a demokrácia diadalát vélik fölfedezni az egyházi átalakulásban, hiszen az egyéniség kibontakozása egyben a társadalmi változások magasabb szintjét jelenti, s ilyen tekintetben a fejlődés forrása. Sőt, olyan teoretikusok is akadnak nagy számban, akik az egész reformációs mozgás okát, indítórugóját valamilyen társadalmi és gazdasági

¹ Prof. Dr. Gaál Botond, református teológus, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem ny. professzora, a Magyar Tudományos Akadémia doktora.

² Az Újszövetségben erre gazdagon vannak utalások. E téma teológiai összefüggéseire nézve v.ö. Gaál Botond: Helyes-e Kálvin tanítása a presbiteri egyházkormányzásról a Szentírás mércéjével mérve? In: Kálvin ébresztése. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2010. 81-104.

tényezőkben vélik fölfedezni. De még ezeken felül is vannak más vélemények. Mindegyikben van valamilyen igazság. Nem mondhatjuk azt, hogy a felsorakoztatott érvek nem játszottak volna valamilyen szerepet a reformáció csírájának növekedésében. Mégis azt kell mondanunk, hogy ezek az utólagosan észrevett, többnyire a mindenkori ember „személyes tudásán”³ átszűrt tudományos megállapítások már mint eredményt, illetve adottságot vizsgálják a reformációt, s annak következményét veszik észre, de nem mennek le a mélybe és nem a gyökereknél keresik a lényegét. Ugyanis a reformáció lényege sokkal inkább egy elvi, teológiai, dogmatikai kérdés volt a reformátorok számára, azaz lelki-szellemi természetű dolog, nevezetesen az, hogy a középkori keresztyén ember egyszer csak szembe találta magát az élő, mindenható, kegyelmes Istenével. Ügyszólván ráébredt arra, hogy neki immár közvetlen kapcsolata van a Teremtő és Megváltó Urával, akit a középkori egyház, vagy intézményesített vallás eltakart előle. Ekkor döbbsen rá új helyzetére. – De miként néz ki mindez egy olyan nézőpontból, amikor is a keresztyénség kialakulásától kezdve követjük az események alakulását, és megfigyeljük, miként jött létre a 15. és 16. században az a szellemi, erkölcsi, vallási összevisszaság, amelyben a reformáció egy „ősrobbanással” elindult történelemformáló útjára.

B)

Történelmi mélységében szemlélve a dolgot azzal kell kezdenünk, hogy a keresztyénség új és egészen más természetszemlélete nélkül a görög tudományból a mai európai tudomány nem fejlődhetett volna ki. Viszont az is áll, hogy a keresztyénség a tanbeli erősödése és kiteljesedése során mindig támaszkodhatott a görög-római kultúrára. Az a szellemi világ, amelyben a keresztyén teológia mintegy másfél ezer esztendőn át élt, fejlődött, jó vagy rossz irányba terelődött, a görög tudományból két szembetűnő gondolkodásmódot vett át és karakteresen érvényesített. Az egyik a *valóságsszemlélet*, a másik a *teleologikus* képzet.

³ Polányi Mihály: Személyes tudás. Atlantisz, Budapest, 1994.

A görög elme folyvást azt kérdezte, micsoda a valóság. Elméleti fáradozásuknak a csúcsa i.e. 4. századra tehető, utána ereszkedő tendenciát mutatott. Arisztotelésszel lehet sok ponton vitatkozni, lehet őt cáfolni is, azt viszont nem lehet elvitatni, hogy ő a valóságot akarta megmagyarázni, leírni, és ebben a törekvésében nyilvánvalóan törekedett a józan gondolkodásra. Azért mondta, hogy a Föld a világ közepe, mert ezt tapasztalta, ezt látta. Ostobaság lett volna a Napot megtenni centrumnak, hiszen a „látszat” szerint az keringett a Föld körül és nem fordítva. Ezt akarta az ész segítségével érteni. Neki is két fő erénye volt, egyfelől a *realitásra való törekvés*, másfelől a *teleologikus magyarázat*. Az első azt jelentette, hogy a jelenségeket a „látszatnak” megfelelően kellett leírni, a második elv pedig mindenben kereste a vég-okokat. A nagy filozófus révén az európai tudományos gondolkodásban e két magyarázati elv egymásba fonódása merevedett tekintélyé hosszú időre, s akarva-akaratlanul ez vált a tudományos gondolkodás „módszerévé”. Itt máris érdekes észrevételünk. A kozmológus Ptolemaiosz (kb. 90-160) átvette az előbbi, a realitásra törekvést, a keresztyén egyház jó néhány tekintélyes gondolkodója pedig hozzátapadt az utóbbihoz, a teleologikus gondolkodáshoz. Nem akart rosszat egyik sem, de odatévedvén, a két téveszme szorításából egyik sem tudott menekülni, hanem – más megoldást nem találva – egymással szövetségre léptek, s együtt botorkáltak a kiút keresésében.

Ptolemaiosztól Kopernikuszig és tovább

Ami Ptolemaioszt illeti, ennek a neves csillagásznak a munkásságában már benne volt szinte minden olyan ismeret, gondolkodásmód, amely kialakította és meghatározta a középkori ember világképét. Geocentrikus rendszere még jóval a reformáció után is hatott, olyannyira, hogy még az Újkor kezdetét jelző Kopernikusz 1543-ban megjelent híres művét⁴ követően kétszáz év múlva is éreztette hatását.

⁴ Nicolaus Copernicus: De revolutionibus orbium coelestium. Nürnberg, 1543. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára; Jelzet: 01218tt.

A tudományos életet rendkívüli bizonytalanság és bonyolultság jellemezte. Ezt egy debreceni vonatkozású példával érdemes illusztrálni. 1736-ban Groningenben a kor szokásainak megfelelően zajlott egy híres vita a város művelt polgárai előtt. Gerdes professzor a kopernikuszi állásponton volt és ezt szerette volna beláttatni mindenkivel. Annak a kornak az volt az egyetemi gyakorlata, hogy a professzor felkérte egy kiváló diákját a tétele nyilvános megvédésére. Ez a rendkívüli képességű fiatalember pedig éppen a 21 éves debreceni Maróthi György volt. Maróthinak a kopernikuszi heliocentrikus rendszert kellett védelmeznie a ptolemaioszi geocentrikus kozmológiával szemben. Nem térünk ki a részletekre, a magyar tudós diák azt igazolta a nyilvánosság előtt, hogy Kopernikusz rendszerét még a newtoni fizika is alátámasztja.⁵ Ez zseniális érvek bizonyult, és Groningenben eldőlt a vita az Újkor javára. Ez az Újkor azonban már akkor elkezdődött, amikor a reformátorok is megkezdtek működésüket, amikor még a tudományos életben is sok-sok bizonytalanság volt és homály. Galileinek is még 1633-ban az volt fő bűne, hogy mert kísérletezni, azaz hozzányúltni az egyház által elismert Ptolemaioszi rendszerhez. Így aztán elgondolkodhatunk azon és nem csodálkozhatunk rajta, vajon miért ellenezte Luther annyira a kopernikuszi elképzelést, és ugyanakkor miért szerette a matematikát? Melanchthon is Kopernikusz ellen volt és ezt a magyar diákok is tapasztalhatták. Vagy Kálvin miért gondolkodott el azon: hogyan szabad szemlélni a természetre vonatkozó tudományokat, különösen is a matematikát? „... Azt mondjuk-e vajon, hogy a filozófusok vakok voltak, amikor körültekintően vizsgálták és oly szakszerűen írták le a természetet? ... Azt mondjuk-e vajon, hogy ostobák voltak azok, akik az orvostudományt kifejlesztve minden igyekezetükkel a javunkat szolgálták? Mit szóljak a matematika tudományáról? ... Bizony, csak a legnagyobb csodálattal olvashatjuk a régiek írásait ezekről a dolgokról; s azért cso-

⁵ V.ö. Gaál Botond: Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2012. 107-108.

dáljuk, mert el kell ismernünk kiválóságukat.”⁶ Kopernikusszal kapcsolatban Kálvin nem nyilatkozott.⁷

A teleologikus teológia: Augustinustól Aquinói Tamásig

Az egyetemes európai civilizáció, és ezen belül a középkori egyházi tudományos élet fejlődésére a legjelentősebb hatással Aurelius Augustinus (354-430) volt. Mi több, Luther ágostonrendi szerzetes volt, Kálvin pedig az egyházatyák között toronymagasan őt idézi legtöbbször. Az ókori kultúra sok részben Augustinus elméjén „átszűrődve” került bele a kontinens szellemi vérkeringésébe. Munkásságát illetően a gondot az jelenti, hogy amennyire erősnek bizonyult a teológiában, oly mértékben gyengének a filozófiában, s maga ez a tény komoly fejtörést okoz életműve értékelőinek. Egybe olvasztotta gondolkodásában a keresztyén tanítást, a neoplatónikus ideatant és a világ törvényszerűségeire vonatkozó sztoikus képzeteket. Természetesen ezek mind töredékesen jelennek meg életművében. Bár a teológiai tanításai sem alkotnak egy összefüggő, teljes rendszert, mégis a teológiájának egyes részei, mint például az egyházra vonatkozó tanítás, az emberi bűn és az isteni kegyelem doktrínája ma is mérvadó gondolatokat tartalmaz. Filozófiai szempontból nézve a gondolkodását, rendszerében már kevesebb időtálló tényeket találunk. Ő is kereste az igazságot. Az antik kultúra tanulmányozása során jutott arra a megállapításra, hogy az igaz vallás és a filozófia egyek.⁸ A hithez esze-

⁶ Institutio II. 2.15. Az Institutio I. 8.1-ben említ neveket, de mások is szóba jöhetnek. Kálvin fő műve az *Institutio Religionis Christianae* 1559-ben jelent meg. Ennek magyar fordítását Ceglédi Sándor és Rábold Gusztáv végezték el 1909-ben és 1910-ben. Ezt a címet adták neki: A keresztyén vallás rendszere. Ref. Főisk. Könyvnyomda, Pápa, 1909-1910. A legújabb fordítást Buzogány Dezső készítette, melyet 2014-ben a Kálvin Kiadó jelentetett meg. Továbbiakban: Institutio.

⁷ V.ö. Alister E. McGrath: Kálvin. A nyugati kultúra formálódása. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 12. Részletesebben kifejtve: Gaál Botond: Az ész igazsága és a világ valósága. Az egzakt tudományok történelmi fejlődése keresztyén nézőpontból. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, Debrecen, 2003. 104.

⁸ V.ö. A. Augustinus: De vera religione, c.5. Maurinus kiadás: Sancti Aurelii Augustini opera omnia. Studio monachorum ordinis S. Benedicti, Paris, 1679-1700.

rint az ész segítségével is el lehet jutni. Ez nyilvánvalóan már a skolasztika előlege Augustinus „filozófiájában”. Aztán még ingoványosabb talajra lép, amikor az igazság mibenlétét logikusan levezeti, s megállapítja, hogy azt nem lehet a változó, illetve szubjektív emberi gondolkodáshoz kötni. Az igazság anyagtalan, így sem a tér, sem pedig az idő nem korlátozza, ezért azonos egy örökkévaló lénnyel, aki az igazságot gondolja. Ez nyilvánvalóan Isten, akiben, akitől és aki által lesz az igaz igazság.⁹ Az úgynevezett abszolút igazság tehát nála az Istennel azonos, s ebből a gondolatvezetéséből világlik ki az ő *letagadhatatlanul hellén szellemű teleológiája*. Tovább viszi ugyanis ennek a gondolatnak a fonalát, és eljut odáig, hogy az igazság ismeretét a tudásban, a boldogságban, a legfőbb jóságban és szépségben találja meg, ez pedig maga az Isten, aki a dolgokat ilyenné tudja formálni.¹⁰ Végül is nála az abszolút valóság maga az Isten, s Augustinus így az igazságot és a valóságot Istenben teszi egyggyé. Kiindult az észből, és eljutott az isteni valósághoz, ami a görög gondolkodásnak csupán egy kissé módosított formája. Nem magát az ész gondolatait istenítette meg görög módra, hanem az ész által gondolt igazságot helyezte Istenbe, aki egyedül képes a „tökéletes” igazságot elgondolni. Így válik érthetővé, hogy szerinte „az isteni értelem a dolgokat matematikai elvek szerint rendezte”.¹¹ Ez viszont már az augustinusi teleológiát úgy mutatja be, mint Istennek a célját és akaratát a világgal, de ez a görögök teleológiájához képest fordított irányú. Nem az ember által fölfedezett gondolatok logikus lépései révén juthatunk el az első mozdatlan mozgatóig, hanem Isten gondolta el a világot az általunk is ismert matematika szerint. Augustinusnál tehát ilyen értelemben teleologikus a világ.

⁹ Ez pontosan így hangzik: „...in quo et a quo et per quem vera sunt, quae vera sunt omnia.” Azaz: „... akiben, akitől és aki által bizonyul igaznak minden, ami igazság.”

¹⁰ „Quid plura et plura? Bonum hoc et bonum illud? Tolle hoc et illud et vide ipsum bonum, si potes, ita deum videbis non alio bono bonum, sed bonum omnis boni.” Fordításban ezt teszi: „Mi többet sorolhatnánk még? Hogy ez jó és amaz jó? Fogd ezt és amazt, és lásd magát a jót, ha képes vagy rá. Így látni fogod, hogy Isten nem az önmagán kívüli jó miatt jó, hanem ömaga minden jónak a jósága.” (De Trinitate, VIII. 3.)

¹¹ Nagy József: A filozófia története. Pantheon, Budapest, 1927. 169.

A középkori tudományos gondolkodás virágkorában Aquinói Tamás (1225–1274) jelentette a csúcst, aki a hitet tette meg a tudományos kutatás külső szabályozó elvévé, ugyanakkor azt is vallotta, hogy a tudásnak tartalmat csak az értelem kölcsönözhet. Miért volt szüksége neki a hitet és az értelmet újra összekovácsoló tényezőre a rendszeréhez? Azért, mert meg akarta őrizni Arisztotelésznek mind a megismerésre vonatkozó realizmusát, mind pedig rendszerező gondolkodása teleologikus jellegét. Ezért abból indult ki, hogy az emberi értelem megismerheti ugyan a tapasztalati világot, és ennek során eljut az ész segítségével az igazsághoz, de hogy ez a felismert igazság tényleg bizonyosság legyen, azt az isteni értelem biztosíthatja. Ez itt félreérthetetlenül az ágostoni szemlélet beépítése, hiszen azt ő gondolta így végig, hogy valaminek az igazságát csakis az biztosíthatja, ha az megegyezik az isteni értelemmel. „Minthogy pedig az emberi megismerés a dolgok másolása a lélek által, vagyis a gondolkodás a dolgokhoz igazodik – az igazság végső fokon az Istenben gyökerezik, mint végső okban” – mondja róla találóan Halasy-Nagy József.¹²

Ami Aquinói Tamás rendszerét illeti, nála a Krisztus inkarnációjára és megváltó munkájára épülő keresztyén szemlélet elhalványult, s helyette az arisztotelészi filozófia szellemi vázára épített föl mindent. Ptolemaiosz geocentrikus rendszere abszolút igazság volt számára. Végül is egy körben gomolygó, óriási gondolati rendszert dolgozott ki, melyről nem igazán lehet megállapítani, hogy az hol kezdődik és hol végződik. Mivel azonban a hit válik nála a tudományos gondolkodás szabályozó elvévé, ugyanakkor pedig az immanens ész logikai útján eljut az Istenben felismert legfelső igazságig, amely tartalmazza mindazt, ami a tapasztalati világhoz tartozik, sőt annak bizonyossága is csak az isteni értelem szerint állapítható meg, visszajutva a kiindulási helyzethez, filozófiája zárt rendszert képez. Ezért is helytálló, amit róla dicsérőleg mondanak: „... bejárhatjuk az általa kijelölt utat, amelynek még ma sem érhetünk a végére.”¹³ Az egyetemes keresztyénség ugyan elismeri Aquinói Tamás érdemeit,

¹² Nagy József: A filozófia története, i.m. 217.

¹³ Nyíri Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése. Szent István Társulat, Budapest, 1977. 170.

mégis filozófiáját – főként a protestáns teológia – korhoz kötöttnek tartja, amely a modern empirikus tudományok kialakulása szempontjából sem az egyházatyák pozitív biblikus értékeit nem közvetítette, sem pedig a továbbvivő utat nem egyengette. Ezért a reformátorok a középkort „visszafelé” átugorva elsősorban az egyházatyák biblikusan megalapozott teológiáján tájékozódtak.

A Firenzei Akadémia különös szerepe Európában

Arisztotelész tekintélye a 14-15. századra annyira megszilárdult, hogy nem merték kritizálni sem a teológiában, sem a kozmológiában. Ennek ellenére azt látjuk, hogy Johannes Buridannak (? – 1358) erős kételyei támadtak, és teológiai szempontból tartotta főlegesenek az első mozdulatlan mozgató feltételezését. Gondolatait – szerencséjére legyen mondva – nem értették meg, mert egyébként az életével játszott. Ő igazából Arisztotelésznek a mozgásra vonatkozó fizikáját kérdőjelezte meg. Rejtetten tehát már ott volt Arisztotelész kritikája, csak Aquinói tekintélye miatt nem jöhetett a felszínre. Egy ilyen jelenséggel találkozunk később a Firenzei Akadémia létrehozásakor is, úgy 1450 táján. A Firenzei Akadémiát más néven Platóni Akadémiának is szokták nevezni. Rendkívül jelentős szerepet játszott a reneszánsz kultúra egészének alakításában. Az értékelések többnyire a humán tudományok elterjedésének szerepét emelik ki az Akadémiával kapcsolatban,¹⁴ valamint azt, hogy az ott tanító tanárok Arisztotelész tanainak erőteljes bírálói voltak. Mi most szeretnénk rámutatni ennek az Akadémiának egy olyan különös szerepére, amely ugyan más szempontból, de nagyon komoly hatással volt az európai tudományos gondolkodásra. A korabeli teológiára gondolunk. Ugyanis az a különös jelenség játszódott le Firenzében, hogy bár az erősen hellenisztikus filozófiai képzés miatt platónikusnak nevezték az Akadémiát, de a teológia vonatkozásában ez azt jelentette, hogy éppen ennek hatására szilárdult tanítássá az Aquinói Tamás

¹⁴ V.ö. Éles Csaba: A szépségtől a megszállottságig – Itália kultúrája 1401 és 1600 között. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. 75-83.

által kidolgozott ún. természeti teológia, mely szerint a természet megismerése és megértése elvezet Isten megismerésére. A tamási gondolat ekkorra érett be, és bizonyos értelemben ennek következménye is volt az, hogy egyre több tudósnál tapasztalható a kozmológiai érdeklődés. Csak a nagyobbakat említve, Európa más-más tájain ekkor dolgoznak Nicolaus Cusanus (1401-1464), Regiomontanus (1436-1476), Georg Peurbach (1423-1461), Leonardo da Vinci (1452-1519) és maga Kopernikusz (1473-1543). A dolgok azonban nem arra mentek, amint azt elgondolták. Komoly gondot jelentett ugyanis a teológia és a filozófia közötti törés, ami természetes következménye volt a skolasztikus rendszernek. Ami viszont roppant érdekes ebben a történetben, hogy a Platóni Akadémiát Firenzében éppen a filozófia és a keresztyén teológia közötti ellentét összebékítésére hozták létre, mert azt hitték, hogy ez a törés csak kommunikációs zavar. Ezért foglalkoztak az Akadémia első periódusában oly sokat a görögnek és latinnak mint a klasszikus tudományok nyelvének az európai nemzeti nyelvekhez való viszonyával. Időközben azonban az történt, hogy az empirikus tudományok egyre nagyobb tekintélyre tettek szert, s a tudományos kutatások szaporodása pedig egyre vitatottabb lett, mert a katolikus egyház a természetre vonatkozó magyarázó elvként a skolasztikus természeti teológiát szerette volna megtartani.¹⁵ Ebből a vitából aztán nem a filozófia és a teológia megbékélése következett, hanem visszájára fordult az egész folyamat. Megkezdődött a középkori kötöttségek alóli fölszabadulás.¹⁶ Ennek legplasztikusabb példáit az egyetemek fejlődése mutatja, amikor is a skolasztikus felfogás béklyói egyre inkább lazultak, de csak majd Kepler és Newton korszakával fordultak helyes irányba. A kor egy olyan érettségi szintet ért el, amikor már nyugodtan követelhetők az egyes diszciplínák autonómiáját, s ez a gondolat – kiszélesedve számos egyetemi városra, illetve intellektuális központra Európában – mintegy kétszáz év alatt belet-

¹⁵ V.ö. James Bowen: A History of Western Education. The Modern West. Vol. 3. London: Methuen and Co. Ltd. 1981. Volume 3. 46-47. A Firenzei Akadémia gyakorlati és elvi jelentőségét Bowen itt részletesebben taglalja.

¹⁶ V.ö. Thomas F. Torrance: Space, Time and Incarnation, London: Oxford University Press, 1969. 37.

orkollott az újkori tudományos forradalomba. A Firenzei Akadémiának ebben a folyamatban indító és katalizáló szerep jutott, de a tényleges forradalmi harc frontján már más vidékek, főként protestáns országok tudósai vívták ki a győzelmet. A reformáció egy ilyen bonyolult tudománytörténeti folyamat kellős közepén fogant. Indíttatása ugyan más volt, de a reformátorokra bátorítóan hatott a szellemi pezsgés.

Egy könyv titokzatos hatása

Amikor a reneszánsz vagy a reformáció történetét tárgyalják, alig esik szó egy olyan jelentős könyvről, amelyet a Biblia után másodikként a legtöbbször adtak ki a világon. Ez pedig Euklédész (Eukleidész) *Elemek* című munkája. Kr. e. 300 táján foglalta össze ez a derék alexandriai görög tudós a matematika művelésének alapjait. Ebben található az axiómarendszerre épülő tudományművelés leírása, s ebből különösen is a geometria axiómarendszere ismert. Lényege az, hogy az értelem által elfogadott igazságok egymásra épülnek, de ehhez kell egy alapigazságként elfogadott tételrendszer, amelyre aztán az egész tudományágat föl lehet építeni. Mármint ez a görögül készített könyv elveszett, de úgy 600 évvel később Theon, majd Proklosz és tanítványai rekonstruálták, de annak is nyoma veszett. Egy példányát azonban az arab tudósok magukkal vitték, és amikor a Gibraltáron át bejöttek Európába, ezt is és más görög tudományos műveket egy darabig megőrizték, sőt le is fordították arab nyelvre. Már a 13. században járhattunk, amikor ezt a híres könyvet aztán elkezdték arab nyelvből lefordítani latinra. Úgy tudjuk, hogy aránylag gyenge középkori latinsággal készültek ezek a fordítások, de érzeték a műveltebb arabok és európaiak, hogy ebben az *Elemek* című könyvben valami nagyon fontos és lényeges tudomány rejtőzik. Történt aztán a 15. század elején, hogy megtalálták Euklédész művének egyik görög nyelvű változatát, amelyet egybevetve az arab és a korai latin fordításokkal, immár három nyelv alapján készítettek egy jó fordítást latinul, amelyet 1482-ben Velencében adtak ki. Ezt követően németül is és franciául is

megjelent.¹⁷ Sőt 1533-ban kiadták görögül is, méghozzá Baselben, ahol Kálvin 1535-ben megfordult. Szinte biztosra vehető, hogy a reformátorok mind ismerték ezt a könyvet, hiszen annyira benne volt a közvélekedésben, hogy csak a geometria módján, azaz *more geometrico* szabad a tudományokat művelni.¹⁸ Minden bizonnyal nem Augustinustól származhat az, hogy főként Luther és Kálvin oly sokszor említi a matematika jelentőségét, hanem ennek az oka az lehet, hogy ők is ismerték Euklédész művét és természetesnek tartották, hogy a teológiai tudományművelésben nekik is igazodniuk kell a kor mérvadó módszeréhez. Azt legalább is érzékelték, hogy a teológia sem nélkülözheti az alapot, amelyre aztán felépíthető az egész keresztyén gondolati rendszer. Nyilvánvalóan a Szentírásról van szó. Ehhez később még vissza kell térnünk.

Az egyház állapota

Leginkább közismert tények, amelyek a közvéleményben a reformációt közvetlen kiváltó előzményként, sőt forrásként szoktak szerepelni, az akkori egyház szellemi, lelki, politikai, gazdasági, erkölcsi állapota. Ezért ezeket csak röviden soroljuk föl. Leginkább úgy lehet ebben eligazodni, hogy a megelőző néhány évszázad „előreformátorainak” jobbító szándékú tanításaira és tetteire figyelünk. A wormszi Luther-emlékművet úgy készítették el, hogy a talapzata négy sarkára négy előreformátor szobrát tették: Peter Wald, John Wycliff, Husz János és Girolamo Savanarola. Általában ezek négyen szimbolizálják az előreformatori mozgalmat. Mellettük és velük együtt még nagyon sokan emeltek szót az egyház megújításért és megtisztításáért, s az ő harcuk tükrözi leginkább a mindenkori helyzetet.

Ami a tanbeli problémákat illeti, egyik leginkább keserves lelkiismereti gondja volt sokaknak a sákramentumok kérdése. Lényegében ez egy hosszú folyamat volt, amely a 9. században kezdődött és oda

¹⁷ V.ö. Gaál Botond: A zárt világ felnyitása. Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, 2007. 42-43.

¹⁸ V.ö. Gaál Botond: Kálvin élete és szellemi öröksége. In: Kálvin ébresztése, Hatvani István Teológiai Kutatóközpont, DRHE, 2007. 195-196.

vezetett, hogy a 12. században már 30 sákramentuma volt az egyháznak. Ezek számát aztán fokozatosan csökkentették egészen hétig. Hivatalosan csak a reformáció idején összehívott „ellenreformációs” Tridenti Zsinat rögzítette a „hét szentséget”. Azóta ez nem változott. Viszont a szentségek között is volt egy, amely igencsak bosszantott sokakat a maga önkényes, filozófiai értelmezése miatt: az úrvacsora. Az erről szóló transsubstantiatio-s tanítás az egyház hivatalos dogmája lett 1215-ben a IV. Lateráni Zsinaton. Nagyon sokan nem tudták elfogadni, hogy maga az egyház írja elő: hinni kell azt, amikor a pap a konszekrációval átváltoztatja a kenyeret és a bort Krisztus valóságos testévé és vérévé. Erre csak a pap van feljogosítva, felszentelve. De számos egyházi tanítás miatt háborgott e századok hívő embere, csupán néhányat említve: a kiérdemelhető üdvösség, a bűn és kegyelem tana, a mise mint engesztelő áldozat, az indulgenciák a „bűnbocsátó cédulák” árulásával, a purgatórium, a pápa szinte mindeneket ellenőrző hatalma, a tanítói hivatal, a cölibátus.

A lelki élet területén az okozta a legfőbb gondot, hogy az egyház rendelkezése szerint a hívő lélek igencsak megkötözött volt, mert csak a pap, vagy az egyház közvetítésével volt lehetséges az Isten megközelítése. Például a miseáldozat vagy bűnbocsánat csak a papon keresztül történhetett, s ennek nem volt bibliai alapja.

Az egyház politikai és gazdasági hatalma összefonódott. A legmagasabb rangú egyházi emberek pénzért árulták a hivatalokat, tisztségeket (simonia). Hallatlanul nagy földbirtokra tett szert az egyház, olyannyira, hogy a legfőbb feudális urak maguk a püspökök voltak. Az egyház politikai és gazdasági hatalma minden képzeletet felülmúlt. István királyunk is „okosan” II. Szilveszter pápától kérte és kapta a koronát.

Egy ilyen rendszer nyilvánvalóan termelte ki a hírhedten korrump papákat (VI. Sándor, II. Gyula és X. Leó), de a közpapság is nagyfokú romlottságban élt, pl. a nőtlenség fogadalma mellett nyílt ágyasságban éltek, vagy egyesek vesztegetéssel megszerzett papi hivatalokat

kaptak kellő képzettség nélkül. A főpapság pedig olykor az egyházi hivatalokat a rokonságnak, sőt a gyerekeiknek játszotta át.¹⁹

Lényegében az európai embert arra nevelték, hogy ezt az egyházat csalatkozhatatlan tekintélynek tartsa és a több mint ezer éven át kialakult szokásait, tanításait tisztelje. A problémák azonban egyre jobban nyilvánvalóvá lettek. Az is kommunikációs zavart okozott, hogy a mise mindig csak latinul folyt, s a hívek rá voltak kényszerülve egy titokzatos vallási cselekmény tiszteletére, amelyből egy szót nem értettek. Nem csoda hát, hogy maga Wycliff is lefordította a Bibliát és odatette a nép elé angol nyelven. Ezáltal azt akarta hangsúlyozni, hogy nem a pápa és a papok által megszólaló egyház, hanem az Ige által üzenetet közlő Isten az egyedüli tekintély. Az előreformátorok jól látták a bajokat.

Az európai egyetemek Gutenberg korszakában

A reformáció már Gutenberg után történt. Azt látjuk, hogy a reformátorok már sokat olvasnak, főként az egyházi írókat. Elképzelhetetlenül széleskörű ismeretre tettek szert az immár hozzáférhető könyvek révén. Ők maguk is sokat írtak és publikáltak, Gutenbergnek köszönhetően. Igazából az történt a korabeli szellemi életben, hogy a könyvnyomtatás feltalálása nem csupán egy egyszerű technikai vívmány vagy csoda volt, hanem láthatatlanul, illetve észrevétlenül ható eszköz, amely felgyorsította az információáramlást. Ugyanis a könyv, mint olyan immár sokkal nagyobb számú embert ért el, vele együtt az ismeretanyag is szélesedett, mi több, újból vissza lehetett hozza térni mélyebb tanulmányozás végett. Ez a kéziratos időszakhoz képest hallatlanul nagy információrobbanást jelentett. A könyvek kiadása már élő gyakorlat volt a reformátorok számára is. Ugyanakkor az európai egyetemekre is hatással volt, de mégsem olyan erővel, mint azt elképzelnénk. Amint láttuk a Firenzei Akadémia esetében, Aquinói Tamás hatása igazából a 15. században ért be, s ez

¹⁹ M. Eugene Osterhaven: Az egyház hite. Ford.: Czeglédy Sándor és Gaál Botond. Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995. 128.

a maga arisztotelészi szemléletével nagymértékben lassította vagy fékezte az egyetemek szellemi mozgását. Gúzsba kötötte őket. Csak lassú érés volt tapasztalható még a 16. századi egyetemek esetében is, amit a tudománytörténészek úgy fejeznek ki, hogy „konzervatívok” voltak.²⁰ A kort úgy lehetne jellemezni, hogy az egyetemeken kívüli technikai fejlődés jócskán megelőzte azok szellemi színvonalát. Így az egyetemeknek ezt a hátrányt vagy lemaradást be kellett hozniuk, de ez a korszak már jóval a reformáció után következett be. Kálvin létrehozott egy teológiai felsőoktatási intézményt 1559-ben, az ún. Genfi Akadémiát. Ebből fejlődött ki a mai Genfi Egyetem. Valószínűnek látszik, hogy a korabeli egyetemek konzervatív jellege miatt tette meg Kálvin ezt a bátor lépést. Gutenberg technikai forradalma tehát nem igazán volt szinkronban az általános konzervatív egyetemi magatartással, s csak jóval később, méghozzá a 18. század első felében került összhangba az információgyorsaság és az egyetemek tudományművelése. Ezért is tűnik rendkívül bonyolultnak az a korszak, amelyben a reformátorok dolgoztak.

A reformáció, mint paradigmaváltás a keresztyén gondolkodásban

Az eddigiek alapján lehet némi rálátásunk a 16. század elejének rendkívül bonyolult világára, amelyben egyszer csak egy kiváló és bátor férfiú, Luther Márton előállt és kitűzte a wittenbergi vártemplom ajtajára a 95 tételét. Ezt az október 31-i napot szokás a reformáció napjának tekinteni, de jól tudjuk, hogy a köznép számára kitűzött tételek nem a reformáció alaptételeiről szólnak. Inkább a bűn, a bűnbánat, bűnhődés, bűnbocsánat, megtérés, üdvösség és a pápai jog kérdései hatják át a vitapontokat. A lényeg tehát máshol kell keresni. De hol? Valójában mi történt? Vajon az történt, hogy a társadalmi közérzet és az egyházi hitélet elérkezett valamilyen telítettségi pontig? Esetleg a hívő közösségek igazságérzetének és elégedetlenségének túlcsondult poharát szemlélhetjük a reformáció eseményeiben? Vajon

nem az történhetett, hogy az egyetemeken a szaktudományok kezdődő önállósulása készítette a teológiát is saját lábára állni? Számos történész úgy látja, hogy az emberiség fejlődésének egy bizonyos pontján olyan vallási, gazdasági, politikai, társadalmi, közvélekedési helyzet alakult ki, amelynek robbanásszerű következménye volt a reformáció mint egyházi jelenség, és ez a forradalmi tett társadalom-átalakító hatásúvá nőtt. Mások egyszerűen az egyház hibáiból eredeztetik a reformációt. – Van ezekben valami igazság, mégis ha a gyökereknél kutatunk, és csupán magát a reformáció legbelső lényegét akarjuk érteni, máshol kell keresnünk a dolog nyitját. Látni fogjuk ugyanis, hogy a reformációt nem lehet levezetni semmilyen társadalmi, politikai, gazdasági, vallási előzményekből. Ezért másként érdemes közelítenünk az egész problémakörhöz, és azt a nagyon egyszerű kérdést föltennünk, vajon mi zajlott le a reformátorok fejében, lelkében, mielőtt kiálltak a reformációs gondolataikkal a nyilvánosság elé. Magyar teológus elődeink is sokat gondolkodtak ezen, és még a 20. században is úgy fogalmaztak, hogy vajon mi lehetett a reformátorok „öszménye”, melynek folytán a reformáció útjára léptek? Kétségtelenül nagyon komoly lelki-hitbeli vívódáson mehettek keresztül, minek következtében lelkiismeretük szerint tettekben is vállalták hitbeli meggyőződésüket. Erről Luther a halála előtt szép valómást hagyott ránk, Kálvin esetében pedig egyfajta „subita conversio”-nak mondják az öszményét. Hirtelen fordulatot jelent. A mai tudomány ezt a jelenséget „intuitív meglátásnak” hívja, valamilyen világos pillanatnak, amikor is a tudós nem az értelem természetes logikai útján, hanem valamilyen belső látással ráébred a megoldásra. Rájön arra, hogy egy magasabb szintű nézőpontból az addigi ismeretek relatív igazságokká válnak, s a továbbiakban mindig a magasabb szintű igazság határozza meg az alacsonyabb szintű igazságok érvényességi körét. Ennek megvan a maga elmélete.²¹ Mi azonban a reformáció eredetének titkát keressük most és kíváncsian kérdezzük: hogy is van ez a teológiában?

²⁰ V.ö. James Bowen: A History of Western Education. The Modern West. Vol. 3. London: Methuen and Co. Ltd., 1981. 1-34.

²¹ Polányi Mihály: Személyes tudás, i.m.

A reformáció mélyén egy nagyon súlyos dogmatikai kérdés húzódik. Úgy 1515 táján, amikor Luther Márton az erfurti kolostor toronyában éppen a megigazulás kérdésével birkózott, lelki elmélyülése kapcsán történt valami. E gyötrődés közepette villant föl előtte annak értelme, amit Pál apostol a Római levélben ír a hit által kegyelemből való megigazulás hatalmas erejű tényéről. A toronyból lefelé nézve látta, hogyan jönnek-mennek a címeres gazemberek és az istenfélő hívek, ugyanakkor jól tudta, hogy a mindennapi életben egyáltalán nem érvényesül az igazságosság. Ezen bosszankodott. Éppen az „Isten igazságáról” olvasott Pál apostol leveleiben, s szinte magába roskadt, mert nem értette, hogyan lehet Istent igazságosnak mondani, amikor az egyház azt tanítja róla, hogy a bűnöst megbünteti. Sehogyan sem tudta elfogadni és felfogni, hogy ő maga minél jobban igyekezett eleget tenni Isten törvényének és minden egyéb egyházi előírásnak, annál inkább érezte igyekezetének elégtelen voltát. A törvény minduntalan úgy jelent meg előtte, mint „Isten mennyköve, amellyel a nyilvános bűnösöket, a hamis szenteket és az igaz hívőket együvé csapja, és senkinek nem ad igazat, hanem mindenestől félelembe és kétségbeesésbe kergeti őket” – mondotta egykor magáról.²² A korabeli szemipelágiánus tanítás is zavarhatta lelkét, mert Augustinus kegyelemtanát ő ugyan vallotta, de azt is, hogy az emberi akarat ezzel együttműködhet az üdvösség érdekében. Ezért ő mintaszerzetesként igyekezett feddhetetlenül élni, mégis érezte, hogy ő maga ugyanakkor nyomorult bűnös a törvény szerint, s ráadásul Isten éppen ezt a szegény bűnöst még meg is bünteti. Lelkiismerete emiatt feldúlt volt, szinte dühöngött Isten igazságtalansága miatt. Haragudott „az igazságos Istenre”! Újból és újból olvasta Pál apostolnak a Római levélben foglalt mondatát: „Mert nem szégyellem a Krisztus evangéliumát; Istennek hatalma az minden hívőnek üdvösségére, zsidónak először, de azután görögnek is. Isten igazsága jelentetik ki abban hitből hitbe, miképpen meg van írva: az igaz ember pedig hitből él.” (Róm 1,16-17; Hab 2,4 – Egyszer csak átszakadt a gát. Mert az evangélium minden hívőnek szól, minden hívő üdvösségét szolgálja: először a zsidókat, a vá-

²² M. E. Osterhaven: Az egyház hite, i.m.137.

lasztott népet ajándékozta meg Isten a szabadítás örömhírével, majd pedig Krisztus révén az egész világot. A görög ezt jelenti Pálnál. Ha pedig ez így van, akkor érdemes volna más nézőpontból figyelni erre a Pál-i mondatra – s ekkor belenyilallt Lutherbe, hátha az Isten igazsága jelenthet valami jót, valami ígéretet, biztatót mindenkinek, így neki is. Ekkor hirtelen megvilágosodott valami előtte: „Itt kezdtem megérteni, hogy az Isten igazsága az, ami által az igaz ember él Isten ajándékaképpen, tudniillik hit által. ... ahogy meg van írva: 'aki hit által igaz, az él'. Itt úgy éreztem, hogy teljesen újraszülettem és nyitott kapukon át beléptem a paradicsomba.” --- Ekkor értette meg azt is, hogy Isten az ő kegyelméből a benne igazán hívó embert felöltözteti az ő igazságával, amint erről Ezékiel is beszél (Ez 16,10), azaz, noha még bűnös, de Krisztus érdeméért Isten igaz embernek fogadja el. Erre vonatkozik Luther híres mondata: *Simul iustus et peccator!* Ha nagyon lényegre törőek akarunk lenni: ennél a pillanatnál kezdődött a reformáció! Ekkor történt az újkori paradigmaváltás a keresztyén gondolkodás történetében. Ott az erfurti toronyban!

Magunk elé tudjuk képzelni Luther lelki vívódását a Római levél alapján. Ott áll a maga őszinte lelki mezítlenségében az élő Úr előtt, s itt értjük meg a reformáció lényegét: az ember szembekerült élő, mindenható, kegyelmes Istenével, akitől a középkori egyház mint vallásos intézmény elválasztotta, s immár a hívő léleknek közvetlen kapcsolata lehet élő Urával. Addig csak a pap által lehetett bűnbocsánat, csak a pap mutathatta be Krisztus áldozatát az úrvacsorában, amikor átváltoztatta az ostyát Krisztus testévé, a bort pedig Krisztus vérévé.²³ A reformátorok azonban valósággal a megigazulás kapcsán döböntek rá, hogy a Szentírás alapján ennek a tételnek súlyos követ-

²³ A European Society for the Study of Science and Theology társaság, amely természet-tudósokból és teológusokból állt, 2000-ben Lyonban tartotta a biennuális konferenciáját. A reformátusok részéről én prédikáltam a Katolikus Egyetem templomában. A lengyel katolikus pap-barátom, Zbigniew Liana nem vett úrvacsorát velünk, mert én nem vagyok felhatalmazva, felszentelve arra, hogy a transsubstantiatio-t végrehajtsam. Ő még a középkori egyház önkényes tanítását követi, egyáltalán nem biblikus. A úrvacsora során egyik amerikai jezsuita csillagász barátom osztotta velem a bort a kehelyből. Ő már értette az ökumené lényegét!

kezményei vannak, jelesül: nincs más közbenjáró, mint Jézus Krisztus. „Senki sem mehet az Atyához, csak én általam!” (Jn 14,6) Itt értjük meg, hogy az ember csak a Krisztus igazságába öltöztetve jelenhet meg Isten előtt igaz emberként, méghozzá kegyelemből hit által. Nincs más út Istenhez, csakis Krisztus igazságán keresztül. Ebben az egyszerű tényben van a keresztyén gondolkodás modellváltása! A megigazulást tehát nem az emberi előírások szerint kell nézni, hanem Isten irgalmas ítélete felől, mely szerint ő kegyelemből a bűnöst „felöltözteti” mindazzal, amire neki szüksége van ahhoz, hogy az Ő színe elé léphessen. (Ez 16,10) Más szavakkal kifejezve, ezt az igazságot Krisztus érdeméért az embernek tulajdonítja. Itt értjük meg Kálvint is, aki a kegyelemből hit által történő megigazulást még részletesebben kidolgozta, s ezzel Luther tanítását még mélyebben megalapozta, s ezzel meg is erősítette. Luthert óriásnak tartotta. Főművében, az Institutio-ban a megigazulást és a megszentelődést szoros összefüggésben tárgyalja. Azon van tehát a hangsúly és az a lényeg, amit Krisztus tett érettünk, s mi pedig immár a hit által cselekvő részeseivé váltunk az ő szolgálatának és eggyé váltunk vele az *„élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus”* ajándéka szerint. (Gal 2,20) Kegyelemből! Tehát a keresztyén élet nem az általunk vélt jócselekedeteken nyugszik, hanem az önmagát odaáldozó Krisztus jótéteményén. Az a Cyprianustól származó és Augustinus által is magasra emelt tétel, mely szerint extra ecclesiam nulla salus, nem úgy érvényes, hogy az ember minél több jócselekedettel munkálja az üdvösséget, s ehhez az egyház beleárasztja a kegyelmet, hanem éppen fordítva, mert a Krisztus egyszeri és tökéletes áldozatának, mint egy magasabb szintű igazságnak alárendeli az emberi törekvést. Azaz, pusztán *kegyelemből hit által* az embert az üdvösségre vezeti. Az *extra ecclesiam nulla salus* tétel ezzel nem vesztette el igazságtartalmát, hanem egy magasabb nézőpontból nyerte el a valódi értelmét, mégpedig Krisztus igazsága felől.

Így az ember élete egy szabadon engedelmes, boldogan hitvalló szeretet-élet lett: a hit élete. Ez az egyszerű dolog az, ami megváltoztatta az egész világot, az európai embernek az élethez való bátorságát adta vissza, s ez hatással volt a mi magyar népünk történelmére is.

Csak utalunk rá, hogy amikor hazánkban minden reménytelennek látszott, országunk három részre szakadt, egyetemünk nem volt, iskolák alig, a technikai színvonal mélypontra esett, Méliusz Juhász Péter akkor állt elő az egész nemzetet megújító programjával: „Csináljatok a templomokból iskolákat!” Ennek hatását csak 100-200 évvel később lehetett érezni. Miként a jelenben mi is dolgozunk mint Isten munkatársai a Krisztusban, és nem mindig látjuk munkánk eredményét, de majd századokkal később az be fog épülni egyházunk és népünk történelmi sorsába. A reformáció lényegében tehát egy végeláthatatlan folyamatot indított el, amelyben mi is csupán egy láncszem vagyunk a „szentek közösségének” történetében.

Mit reformáltak?

Számadást készítve, négy nagyobb területet érintett a reformáció. A reformátorok munkájában legalább is négy terület különíthető el jellegzetesen. Reformálták mindenek előtt a keresztyén tanokat, aztán az istentiszteleti életet, az egyházszervezetet és a közéletet. Ezeket vesszük sorra.

I. A tanok reformálása

Az üdvösség középkori felfogása

A középkori egyháznak volt egy nagy tehertétele. Annyira bonyolulttá tette a kijelentés igazságait, hogy azt már alig lehetett követni. Leegyszerűsítve a dolgot, ott kezdődött, hogy Augustinus a kegyelemtanában fölvetette azt a kérdést: megvan-e bennünk a képesség, mely által Isten törvényét meg tudjuk tartani és ez által önerőnkől elnyerhetjük az üdvösséget. A válasza ez volt: nincs meg bennünk ez a képesség, ezért Isten kegyelmére szorulunk. Ez aztán beleépült az egyház sákramentumi tanításába, annyira, hogy végül is a kegyelmet maga az egyház közvetíthette csak. Az Isten igazságát és a bűnbocsánatot tehát csak a kegyelem révén fogadhatja el az ember, ezt a kegyel-

met pedig az egyház árasztja bele a hívő emberbe. Gratia infusa! Ugyanakkor ebbe az egész teológiai rendszerbe bele volt építve az érdemekről szóló tanítás szorosan kapcsolva a kegyelemről szóló tanítással. Mint ahogy Krisztus kiérdemelte számunkra az üdvösséget, az embernek is ki kell érdemelnie az isteni kegyelmet a jócselekedetek által. Azért, mert a megigazulást úgy értették, hogy a bűnös embert igazi emberré az formálja, ha az egyház folyamatosan bele árasztja Isten kegyelmét, és ez a kegyelem annál bővebben árad, minél több jócselekedete van valakinek. Az ember tehát maga is munkálhatja a saját üdvösségét. Ezt eredményezte a szemipelágiánus szemlélet, melyet a fiatal Luther elfogadott Gabriel Biel nevű professzorától. Az érdemekről szóló tanításnak aztán egész sokasága jelent meg. Így jutottak el odáig, amikor már mások üdvösségéért is lehetett jócselekedetet végrehajtani, sőt fizetni is.

Az üdvösség biblikus szemlélete

A római katolikus teológiai rendszer nagyon bonyolult. A Tridenti Zsinat még csak fokozta ezt a bonyolultságot. Inkább azt érdemes észrevennünk: elfelejtették figyelembe venni a Szentírás tanítását, miszerint a bűnös emberre nézve kétféle törvény van érvényben egyidejűleg. Maga Pál adja ezt elénk: „Nincsen immár semmi kárhoztatásuk azoknak, akik a Krisztus Jézusban vannak, akik nem test szerint járnak, hanem Lélek szerint. Mert a Jézus Krisztusban való élet lelki törvénye megszabadított engem a bűn és a halál törvényétől.” (Rm 8,1-2.) Tehát van egy magasabb törvény, amely a bűn törvényén uralkodik: a Jézus Krisztusban való élet lelki törvénye! Minden emberi erőfeszítés ennek van alárendelve. Ez a lényege, szíve a bibliai antropológiának. Ami pedig az üdvösséget illeti, az ember sorsát Isten a Jézus Krisztusban rendezte el!

A Szentírás mindenek fölött

Ami a reformációban végbe ment, az a Szentírás alapján történt úgy. A Szentírásból indult ki, ezért azt tekintették alapnak, amit aztán a Sola Scriptura kifejezéssel foglaltak össze. Maga Luther is használta egyszer a Sola Scriptura kifejezést, de nem mint elvet említette, hanem ezzel magyarázta, illetve hívta föl a figyelmet a Szentírás elsőségére. Híres mondata: „Egyedül az Írás ... legyen a királynő! Az Írásnak kell lennie a királynőnek az Istenről és az Isten teremtői akaratáról szóló szóbeli és írott bizonyágtételek között!”²⁴ Kálvin nem használta magát a Sola Scriptura kifejezést, de oly erőteljesen és részletesen szólt mellette az Institutio I. 7-8-ban, hogy érvelése sok helyütt szinte definitív leírása a Sola Scriptura értelmezésének. Úgy a 2000-es évek elején David Steinmetz, az Észak Amerikai Reformáció történész-kutatója hívta föl a figyelmet arra, hogy a reformátorok a *sola scriptura*-t általánosan *scriptura valde prima* értelmezés szerint gondolták.²⁵ Azt mondhatnánk tehát, hogy az *egyedül a Szentírás* szó szerinti fordítás helyett a reformátorok esetében a *mindenek fölött a Szentírás* értelmezés a helyesebb.²⁶ Ez valóban kifejezőbb. Mármost hogy is vannak ezek a reformatori elvek? Általában úgy hiszik sokan, hogy a reformátorok bizonyos elvekre építették föl a teológiájukat, melyek a következők: Sola Scriptura, Solus Christus, Sola Gratia és Sola Fides. Ezeket az ún. protestáns ortodoxia korszakában, a felvilágosodás idején vezették be, amikor minden tudományban keresték a rendszert. Egyébként helyesen! A reformátorok műveiben ugyanis ezek implicit módon határozottan benne vannak.

²⁴ Michael Welker: *Sola Scriptura? The Authority of the Bible in Pluralistic Environments*. In: *A God So Near. Essays on the Old Testament Theology in Honor of Patrick D. Miller*. Edited by B.A. Strawn and N. R. Bowen, Eisenbrauns, Winona Lake, IN. 2003. 377.

²⁵ V.ö. Michael Welker, i.m. 377.

²⁶ Szó szerint így lehetne magyarrá fordítani: *az Írás fölöttébb első. Azaz: az Írás mindent megelőz.*

A megigazulás tana félreteszi Aquinói Tamást Arisztotelésszel együtt

Amint korábban már láttuk, az egyház tanainak reformációs folyamatában első helyen kell említeni az un. *megigazulás tanát*. Ez a reformátorok számára is *articulus stantis et cadentis ecclesiae* volt, azaz olyan alaptétel, amelyen áll vagy bukik az egyház egész tanrendszere. Ez meggyőzte a reformátorokat arról, hogy ha helyesen akarnak eljárni, a tanokat csak is a Szentírás alapján kell megfogalmazniuk. Ez is súlyos döntés elé állította őket, ugyanis ott volt előttük a skolasztikára épülő óriási teológiai tanrendszer, amelyet korábban bemutattunk. Arisztotelész minden területen elsőbbséget élvezett: „Philosophus dicit!” ismert volt és ijesztő. Aquinói Tamás műve erre épült. Luther azonban nem ijedt meg. Valóságos dühvel beszélt a „Filozófusról”, és Aquinói Tamást hibáztatta: „Ő a felelős azért, hogy most Arisztotelész, minden jámborság rombolója, uralkodik.”²⁷ Kálvinnak, aki egy generációval fiatalabb volt, már nem kellett annyit bajlódnia Tamás teológiájával. Ő úgy tekintett arra, mint aminek a sorsa már megpecsételődött, s csak idő kérdése annak szétesése. De a Tamás-i filozófiai rendszert a reformátorok nem a filozófia felől támadták, hanem mint olyan eszmerendszert, amely vakvágányra vitte a teológiát. Aquinói Tamást elsősorban teológiai szempontból igazították helyre, s ennek lettek más vonatkozású következményei is. Azt hangsúlyozták, hogy a természet megismerése igen fontos, de nem azért, hogy elvezessen bennünket Istenhez. Ez az út ki van zárva, és el van zárva az ember elől. Nem lehet tehát a természeti teológiát *more geometrico* kezelni, s annak következményeként Istenig eljutni, hogy aztán majd a kiindulási helyzet igazságára is maga Isten üsse rá a pecsétet a hit által – amint ez így volt Tamásnál. Ez spekuláció, nem pedig teológia. Kálvin „furfangos gondolkodásnak” tartotta. Aki teológiát akar művelni, az nem tehet mást – hangoztatták a reformátorok –, minthogy követi a Sola Scriptura elvét. Így Aquinóihoz képest a „kijelentés teológiát” részesítették előnyben a „természeti teo-

²⁷ Idézi Bolyki János: A természettudományok és a teológia II., Theol. Szemle, 1975. 3-4. szám. 74.

lógiával” szemben.²⁸ A reformátorok életművének egyik legjelentősebb mozzanata éppen abban volt, hogy részletesen kidolgozták teológiájukat, s ezzel félretették Aquinói Tamás középkori teológiáját,²⁹ amely filozófiai megalapozottság révén remélte annak tudományos hegemóniáját.

Euklédész visszaköszön

Amint láttuk, a Sola Scriptura kifejezés Luthertől származik, maga Kálvin nem használta, de mint *szabályozó elvet* követte.³⁰ Másképpen kifejezve, *igazodási* vagy *viszonyítási pontot* jelentett számára a teológia művelésében. Ebben sokan a tekintélyelv megmaradását látják még ma is.³¹ Nehogy félreértés áldozataivá váljunk, ezért nézzük meg, mit is jelent ez pontosan. Először azt figyelhetjük meg, hogy Kálvin többször említi a matematikát.³² Az is érdekes, hogy Luther is gyakran érvelt a matematika segítségével. Ők vajon honnan ismerhették ezt a tudományt? Feltételezhetjük, hogy Euklédésznek az *Elemek* című műve lehet a háttérben. A 15. században először készítették el annak latin kiadását az arab fordítások és a reneszánsz idején megtalált görög szövegek alapján, s nem sokkal később szaporodtak a nemzeti nyelvű kiadások is. Az első latin és görög kiadásokat mind Luther, mind pedig Kálvin ismerhette, hiszen a tudósok között szél-

²⁸ Vö. John Hesselink megfogalmazása az Encyclopedia of the Reformed Faith, Natural Theology fogalomnál, Kiadó Donald K. McKim, Westminster and John Knox Press, Louisville, KY, 1992.

²⁹ Kálvin röviden, de kemény szavakat használva utasítja el Aquinói Tamás teológiai gondolatait a kegyelemből való kiválasztásról: „...Tamásnak agyafűrt okoskodását visszaverhetjük.” (Institutio III. 22,9)

³⁰ Vö. Institutio I. 6.3.

³¹ Vö. Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 163.

³² A magyar fordítások „számtani tudományt” említenek, de az Institutio eredeti latin szövegében a matematika szó szerepel. Vö. 1569. évi genfi kiadás.

tében ismert és elfogadott volt.³³ Ez a mű axiómatikus felépítésénél fogva egyértelmű fölhívás arra, hogy a tudományokat csak kellő megalapozottsággal, úgyszólván fegyelmezetten szabad csak művelni, azaz tisztázni kell mindjárt az elején a kiindulásul szolgáló elveket. Valószínűnek tarthatjuk, hogy ez a tudományos követelmény Luthernél is és Kálvinnál is komoly szerepet játszott a Szentírás mértékadó jellegének rögzítésekor. Sőt, már a 15. században és még inkább a 16. században megindult a matematika fejlődése, s az akkori nagy matematikusok ismerték Euklédész, műveikben tárgyalták is. Ami még érdekes ebből a korból, az az, hogy a nagy tudósok legtöbbször ekkor orvos, matematikus, fizikus és csillagász volt, gyakran több területnek az ismerője, Kálvin pedig pontosan ezeket a tudományterületeket említi.³⁴

A teológia művelésének alapja a Szentírás

Érdekes dolog, amire fölfigyelhetünk, hogy Kálvin az *Institutio*-ban jó néhányszor fölhívja a figyelmet Arisztotelész-re és mint hasznos olvasnivalót ajánlja.³⁵ Később azonban egyértelművé teszi, hogy „nem Arisztotelész, hanem a Szentlélek tanított meg minket arra, hogy ...”.³⁶ Kálvint az érdekelte, hogy a teljes Írás összefüggésében mi az értelme Isten kijelentésének. Ezt tartja tudománynak, amelyben így gyönyörködik: „Mily szép megegyezés van az összes részek között!” Ha tehát a Biblia Isten kijelentése, *revelatio*-ja, azaz a lepel elvétele, leleplezés, kinyilatkoztatás, akkor azt úgy kell érteni, hogy amikor Isten valamit tudunkra ad és azt mi megismerjük, ak-

³³ Az első latin nyelvű kiadás Velencében látott napvilágot 1482-ben, s ezt követően szaporodtak a kiadások. 1533-ban már görögül is kiadták Euklédész: *Elemek* című munkáját Basel-ben. Erre Kálvin biztosan felfigyelt, mert a kornak nagy eseménye volt. V.ö. Euklédész: *Elemek*. Ford.: Mayer Gyula. Gondolat, Budapest, 1983. 507.

³⁴ Elegendő csak Regiomontanus, Leonardo, Chucket, Cardano, Vesalius és Galenus nevét említeni. Amikor Kolombusz Kristóf fölfedezte Amerikát, Regiomontanus matematikai számításai alapján indult el „Indiát” megkeresni.

³⁵ V.ö. *Institutio* I. 8.1

³⁶ *Institutio* IV. 17. 26.

kor azzal együtt és azzal egy időben újabb isteni titkokat tár elénk. Másképpen megfogalmazva, a bibliai kijelentés világa egy olyan világ, amely fölfelé nyitott. Ha a teológiát Arisztotelész szerint néznénk, azaz a filozófia logikája szerint, akkor zárt világot képezne, mert az emberi értelem lépésről lépésre megállapíthatná az isteni tények igazságát. Mégpedig véges idő alatt! Mivel azonban a Szentlélek ereje segítségével a kijelentés végtelenül nyitottá válik a hitben, az erre épülő keresztyén teológia is „fölfelé nyitott”. Kálvin így szemlélte a keresztyén gondolkodást, s ezzel egy zárt világot nyitott föl. Ez a tudományos nyitottság tulajdonképpen az ő legnagyobb hozzájárulása az egzakt tudományok fejlődéséhez. Simonyi Károly természettudós ennek a kultúrtörténeti jelentőségét veszi észre, amikor így fogalmaz: „A reformáció, ..., rádöbben a embereket arra, hogy a hit kérdéseiről is, beleértve a tekintély kérdését, vitatkozni lehet; a reformáció eredményessége éppen azt mutatta meg, hogy ezen a téren másnak is lehet igaza, nem csak az igazság eddigi egyetlen letéteményeseként tisztelt Egyháznak.”³⁷ Ezért Magyarországon az első természettudósok, beleértve a matematikát is, kálvinista papok voltak.³⁸

A sákramentumok akkor is és most is!

Csupán röviden érintünk egy igen nagy és döntő témát, amely áthidalhatatlanná tette a reformáció egyházai és a római egyház közötti kapcsolatot. A reformátorok ugyanis éppen a *Sola Scriptura* alapján egyöntetűen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy csak azokat lehet elfogadni sákramentumnak, amelyeket maga Jézus Krisztus rendelt. Így két sákramentum maradt: a keresztség és az úrvacsora. A többi, a bűnbocsánatot, a papszentelést, a betegek kenetét, a bérma-

³⁷ Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 163. Simonyi Károly itt eltévesztette a dolgot, mert a tekintélyek félreértését pozitív eredménynek veszi, de a Bibliát mégis megmaradt tekintélynek gondolja. Ez félreértés, mert a Biblia csupán egy végtelenül „fölfelé nyitott” alapul szolgál a teológia tudományának fegyelmezett műveléséhez. Ez volt a reformátorok szándéka is.

³⁸ Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 146.

lást, oltári szentséget, emberi rendelésnek minősítették. Válaszul a Tridenti Zsinat megerősítette a hét szentséget. Ez a nézeteltérés mindmáig fennáll. A 20. századi ökumenikus párbeszédnek sem tudták oldani ezt a feszültséget.

A teremtett mindenség új szemlélete

Igen jelentős tényező a reformátorok gondolkodásában, amely nagy hatást gyakorolt koruk valamennyi gondolkodójára, az Isten és a teremtett világ közötti kapcsolat kérdése volt. Amint láttuk, a skolasztika természeti teológiájával ezt nem lehetett többé elintéztetnek tekinteni. A tudományok nem arra valók, hogy azokat hitigazságok bizonyosságának eldöntésére használjuk. Ezért a reformátorok elsősorban az egyházatyák teológiáján tájékozódtak, s az egész középkori skolasztika mögé visszanyúlva keresték azokat a szálakat, amelyek összeköthetők voltak az újkori, biblikus ihletésű teológiai gondolatokkal. Visszamentek egészen Augustinusig és olykor még korábbi időkre. Újból végiggondolták, és rendszerezett formában előadták a keresztyénség szinte valamennyi kardinális tételét, s ennek során tárultak fel mindazok az ismeretek, amelyek aztán sokféle formában és számos területen az európai ember gondolkodását megváltoztatták, illetve életét meghatározták.

II. Az istentisztelet reformációja

A középkor istentisztelete lényegében a mise volt, amely fokról fokra alakult, formálódott, bővült. Amint az ószövetségi istentisztelet központi cselekménye az áldozat volt, az újszövetségi kor istentisztelete ezt magasabb összefüggésbe emelte, mert a főpap maga áldozta oda magát az ember üdvösségéért. Az első keresztyének istentisztelete a Jézus Krisztus áldozatára, egyszeri és tökéletes váltságművére épülő közösségi alkalom volt. Ezért egyszerűbben fogalmazva, a Krisztussal való találkozás örömteli alkalma. Hogy miképpen volt jelen a feltámadott és mennybement Úr az övéivel, az ebben kialakult véleménykülönbség lett az alapja sok-sok későbbi vitának. A 9. szá-

zadtól kezdve alakult ki az a tanítás, mely szerint amikor a pap a szereztetési igéket olvassa, a kenyér és a bor átváltozik Krisztus testévé és vérévé. Ez a miseáldozat lett az istentisztelet középpontja, s a transzsubstantiatot 1215-től az egyház a dogmái közé emelte. Ekkor még latinul folyt a mise.

Ami az istentisztelet reformját illeti, három fő területen történt radikális változás. Az igehirdetés (beleértve a prédikációt és az úrvacsorát) került az istentisztelet középpontjába, visszahozták a gyülekezeti éneklést és a liturgia nemzeti nyelven folyt.

Az istentisztelet központi eleme az igehirdetés

A Szentírás mindenek elé helyezése arra indította a reformátorokat, hogy az igehirdetést tegyék az istentisztelet középpontjába. Jézus is ezt tette, akár a Mt 4,16-17-et nézzük, akár a klasszikus zsinagógai jelenetet a Luk 4,16-17kk versek szerint. Jézus is magyarázta az isteni üzenetet. De következett ez a hitből való megigazulás tanításából is, amikor a Szentíráshoz igazodva a Rm 10,17 szerint „a hit hallásból van, a hallás pedig Isten igéje által”. A reformáció hívei úgy fogták föl, hogy bár az Ige olvasása rendkívül fontos, mégsem elegendő csupán olvasni az igét, hanem azt magyarázni és hallgatni is kell, hogy az értelem által mélyebben fölfoghassuk Isten üzenetét. Ehhez járult a látható ige kiszolgáltatása, amelynek mélységét éppen Jézus magyarázza a legérzékletesebben egy teljes metaforikus képpel: „ez az én testem”. (1Kor 11,24) A szószer és az úrasztala ezért került a templom középpontjába, elválaszthatatlanul egymástól.

A gyülekezeti éneklés

Maga a mise szertartása igen sok elemet tartalmazott. A gyülekezet alig vett részt a liturgiában. Az éneklés is már réges régen csak a papokra volt bízva. Valószínűnek látszik, hogy az első keresztyének is énekeltek zoltárokat, Pál is buzdítja őket éneklésre (Ef 5,19; Kol 3,16). A 2. századtól kezdve ez gazdagodott zenekísérettel, a görögök hárfája és fuvalája is megjelenik az istentiszteleten. Augustinustól tudjuk,

hogy a nyugati egyházban, talán éppen a keleti egyházfél mintájára, Ambrosius milánói püspök vezette be általánosan a gyülekezeti éneklést.³⁹ Mivel nem volt kellően szabályozva, sok dallamot a világi énekkultúrából vettek át, s ez az idők során sok panaszra adott okot. I. Gergely pápa a 6. század végén ezért megszüntette a gyülekezeti éneklést, s ettől kezdve az istentiszteleti éneklést is a papoknak kellett végezniük. Ekkor alakult ki az ún. gregorián ének, amely sajátos ametrius módozatával általános gyakorlattá vált a papok templomi előadásában. Az európai zenetörténetnek ez sajátos korszakát képezi egészen a reformációig. A reformáció aztán visszahozta a liturgiába a gyülekezeti éneklést, még hozzá nemzeti nyelven, s ez komoly pezsdülést jelentett az istentiszteleti élet számára.

Összességében nézve, a reformátorok abban megegyeztek, hogy a középkori egyház istentiszteleti liturgiája gyökeres változtatásra szorult, de a részleteket illetően már lényeges eltérések mutatkoztak közöttük. Zwingli még Kálvinnál is radikálisabb volt, de Luther bizonyos dolgokban jobban engedett. Például meghagyta az oltárképet. Ugyanakkor a zenei felfogása is különbözött a többi reformátorétól, neki volt igaza. Szorgalmazta a gyülekezeti éneklést, ugyanakkor meghagyta a kóruséneklést is, de a kettőt egészséges egyensúlyban tartotta. Ő maga nagyon szép énekeket szerzett, amelyek mind a mai napig használatban vannak az evangélikus és a református istentiszteleten. Zwinglinek és Kálvinnak az egyházi zenével kapcsolatos kezdeti radikalizmusa viszont nem bizonyult helyesnek, ezért az utókor másképpen fogta föl a kérdést és sokkal helyesebb utat-módot keresve alakította az egyházi zenét. – Egy gondolat erejéig itt térünk ki az istentisztelet kapcsán a kálvini szemléletre, amely mindenben törekedett az egyszerűsége, még hozzá azzal az elgondolással, hogy az istentisztelet minden eleme az igehirdetést, az isteni üzenet minél gazdagabb közlését szolgálja. Kálvin úgy élte az életét, hogy mindenben az Isten dicsőségét látta és kereste, ezért írta oda valamennyi írása, műve végére: Soli Deo Gloria!. Amikor az istentisztelet reformálásáról beszélünk, akkor érdemes idézni az ő Istent dicsőítő tiszta lelkese-

³⁹ Augustinus: Vallomások 9:6

dését, mely bizonyosan ott volt a többi reformátor lelkében is: „Hirdetjük Isten dicsőségét nagyszerűbben, mint azelőtt szokták hirdetni; komolyan nekiláttunk, hogy mindazon tökély, miben Isten dicsősége tündöklök: ismertebb legyen. Oly ékesszólással magasztaljuk irántunk való jótéteményeit, aminővel csak tudjuk. Ebből az emberek felbuzdulnak fensége tiszteletére, az Ő nagyságához méltó tisztelet megadására, igaz lelki hála, dicsérete közös vallására. Ebből lelkükben támad Istenbe vetett hit, ami aztán imádságot hoz létre. Ebből mindenki megtanulja az önmegtagadást, hogy ti. akaratát Isten parancsainak követésére használva saját vágyait odahagyja. Egyszerűen, amint Isten azt akarja, hogy lélekben imádjuk, úgy mi teljes buzgalommal rajta vagyunk, hogy az embereket minden lelki áldozatra bírjuk, amit nekünk ajánl.”⁴⁰

A nemzeti nyelv

Keveset szóltunk eddig a nemzeti nyelv jelentőségéről, pedig a reformációval kezdődően lehet komolyabban beszélni a nemzetállamok fokozatos európai kialakulásáról is. A közösségformálás és a nemzeti kultúra szempontjából mindhárom tényezőnek, tehát az igehirdetésnek, a gyülekezeti éneklésnek és az anyanyelv használatának felbecsülhetetlen jelentősége lett. Nálunk magyar nyelven szólalt meg Isten igéje, anyanyelvükön mondtak dicsőítő és hálaadó imádságokat, magyar nyelven énekelték a zsoltárokat, magyar nyelven tanítottak a gyülekezetek által alapított iskolákban. Így a magyar nyelv lett a szellemi fejlődés eszköze, a teremtmény magyar gondolatok forrása, s mivel ezáltal a nyelvet művelték, abból irodalom lett. Ezért van az, hogy a magyar irodalom legjobbjainak többségét a reformált egyházak adták a nemzeti kultúránknak.

⁴⁰ Kálvin János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről* (1543). Fordította: Ceglédi Sándor. Második kiadás. PRTA. Pápa. 2005. 40-41.

III. Az egyházszervezet reformációja

Ezt a témát a végén érdemes kezdeni. Ugyanis nap mint nap látjuk a római vagy ortodox egyházak magas rangú vezetőinek vonulását, a díszes öltözeteket, a füstölők lengetését és a barkaszentelési szertartásokat. A vatikáni képek ráadásul egy hatalmas és gazdag egyház képét sejtetik. A külső szemlélőn valamilyen csodálat vesz erőt, amikor a rengeteg aranyeszközt látja a vallási cselekmények közepette, vagy a püspöki süvegeken. Példának okáért kérdezhetjük, hogy mit szól ilyenkor egy református ember? A vallásos intézmény tehát ma is megvan a maga pompázatos gazdagságában, s ott vannak a protestánsok a maguk puritán körülményei között a bibliai üzenetre figyelő arccal.

Kialakult tehát keresztyén egyházban a hierarchikus rend, amely a maga külsőségeiben pompázik. De miért van olyan szembetűnő különbség a két keresztyén csoport között? Ráadásul a telekommunikációs eszközök mindenkor hálás témája a pápa mutatása, megnyilatkozásai, s ugyanakkor azt a hatalmas protestáns tömeget, amelyről tudjuk, hogy létezik, alig szólaltatják meg. Azoknak nincs ilyen központi alakja, vezetője, reprezentánsa, s így nem is tudni az ő véleményükről. Ami a közembert illeti, sokan tudják, sokan nem, milyen óriási szakadék van a két keresztyén csoport „vallási” szemlélete között. Igazából én most azt szeretném bemutatni, mi a különbség lényege és eredete.

A római egyházat veszem először példának. A kétezer év során kialakult megannyi tisztség, rend, fokozat, rang között eligazodni, azokat érteni, helyükön kezelni nagyon nehéz. Egy közönséges halandó, vagy külső szemlélő számára már-már lehetetlen. Ezért most is kénytelenek vagyunk egyszerűsíteni. A római hierarchiát úgy érdemes elképzelni, hogy van egy legfelső réteg a püspöktől fölfelé, annak többféle változatán, az érseken, a bíboroson, a primás érseken keresztül a pápáig. Maga a pápa is egy püspök, a *primus inter pares* elv hangoztatásával. Mármint a püspöki rangtól fölfelé minden tisztséghez a pápa felszentelése szükséges. Amikor ezt nem tudja megtenni, azt az ő nevében és felhatalmazásával végzik el más magas rangú

főpapok. A pápát mindig a bíborosokból álló konklávé választja már 14. század óta. Tehát a legfelső tisztséget viselők egy zárt kört alkotnak, ők maguk döntenek el vagy választják meg a személyeket egyes tisztségekre. Látszik azonnal, hogy a legfelső tisztségekhez a gyülekezeteknek semmi köze nincs. Maga a felülről kinevezett püspök viszont kormányozza a reá bízott gyülekezetek életét, s ezt a gyülekezeteknek el kell fogadniuk. A püspök alatt szolgáló klerikusok is kötelesek alávetni magukat ennek a rendnek, amelyen belül ismét számos rendfokozat létezik. Őket a püspök szenteli föl. A katolikus egyház tehát egy felülről szervezett egyházszervezet, a csúcson a pápa áll. A hívek számára is felülről, a Tanítói Hivaltaltól vagy a pápától érkezik a tanítás hit és erkölcs dolgában, s ezt el kell fogadniuk, egyébként nem őrizhetnék a katolikus identitásukat.

Ezt a hierarchikus rendszert a reformátorok nem tudták elfogadni, s igazából ez ma is vita tárgya a római egyház és más protestáns felekezetek között. Miért? Mert a protestánsok felfogása szerint a római egyház papi hierarchiája nem a biblikus szemléletet tükrözi. A Szentírás ugyanis egyértelműen egy alulról szervezett egyházról tanít. Ennek a lényege az, hogy mindenkinek van valamilyen kegyelmi ajándéka, s ezt ismeri fel a gyülekezet és ennek alapján válhat valaki ilyen vagy olyan tisztség hordozójává. Ugyanis a Szentlélek nemcsak a Tanítói Hivatal tagjainak adatik, hanem a biblikus szemlélet szerint mindenkinek. Ezért van az, hogy a gyülekezet tisztségviselőket választhat, amelyek között a legmagasabb a presbitériumi rang, s mint testület pedig a presbitérium áll a legmagasabb szinten. A presbitérium tehát a gyülekezetet képviselve választhatja meg a magasabb egyházi tisztségekre az alkalmas személyeket és dönthet az egyház egésze életének szabályozásáról. Az összes magasabb testület, legyen az közgyűlés vagy zsinat a presbitériumok választása alapján jön létre. Ugyanez történik az esperesi és püspöki tisztre választáskor. Ez tehát egy alulról építkező egyházszervezet. Miért alakult ez így?

A reformátorok úgy látták, hogy az egyházszervezet kialakításához a mintát alapvetően a Biblia tartalmazza. Az ősgyülekezetekben kialakult tisztségek és szolgálati területek azonban nem mutatnak egységes egyházkormányzási rend irányába. Alaposan megvizsgálva a bibliai

idők egyházát, a Bibliát nem lehet valamilyen kódexnek tekinteni, amely egyértelműen megmondaná, milyennek kell lennie az egyház kormányzásának. A római egyházban kialakult tisztségek legtöbbje a történelem során létrejött emberi döntés tetszése szerinti rang. Az alulról építkező protestánsok már a kezdetkor is azt vallották, hogy a helyi gyülekezeti, történelmi, társadalmi szokásrendnek, körülményeknek is lehet szerepe az egyház jó rendjének kialakításában. Abból indultak ki, hogy a többféle bibliai tisztség közül kiemelkedett kettő, a presbiteri és a püspöki tisztség, de ezek között különbséget tenni nem lehet. A gyülekezeti szolgálatot tekintve ezek gyakran átfedik egymást. Nem tudni miként, a századok multával azonban, valamiképpen a püspöki tisztség került a presbiteri tisztség fölé, s ez eredményezte aztán azt a hatalmasan kiszélesedett papi méltóság-szerkezetet, amely a római egyházban látható. Pl. a reformátusoknál a püspök ugyanazt a papi öltözetet viseli, mint bármelyik lelkész társa.

IV. A közélet reformálása

Az magától értetődő, hogy valamennyi reformátor meglehetősen kemény szavakkal illette a közerkölcsre vonatkozó hibákat, kihágásokat. Mi most ennél jóval többre gondolunk, amikor a közélet reformálásáról szólunk. Amit a protestánsok közéletéhez való viszonyáról mondani szeretnénk, igazából egy nagyon egyszerű tételen nyugszik. Mégpedig azon, hogy az ünnepi istentiszteletet és az „élet istentiszteletét”, a munkát nagyon szorosan összekapcsolták. Kissé sarkítva, azt vallották, hogy az istentisztelettel egyenrangú szolgálat a bec sületes munka. Így az ünnepi és a hétköznapi istentisztelet kölcsönös összefüggésbe került. Ha baj volt a munkával, akkor annak az embernek a vasárnapi istentisztelete sem volt rendben, s ha az ünnepi istentiszteletet valaki nem vette komolyan, annak a hétköznapi erkölcsi élete is kívánnivalókat hagyott maga után. A hitéletet és a közéletet összekötötte az Isten előtti felelősség. Különösen is Kálvin volt ebben hajthatatlan: „Az egyház valamennyi tagja azt a parancsot kapta, hogy a neki adott kegyelem mértéke szerint igyekezzék az egyház nyilvános építé-

sére, ám kellő tisztelettel és megtartva a jó rendet.”⁴¹ Először tehát a gyülekezeti életben kell rendnek lenni, s az istentisztelet pedig nem ér véget a templomépület elhagyásával, hanem folytatódik a mindennapi életben. Amikor Luthert követően Kálvin úgyszintén nagyon részletesen foglalkozott a megigazulás kérdésével, ahhoz nyomban hozzákapcsolta a megszentelődést. Ezt úgy lehetne egyszerűen értelmezni, hogy a Szentírás tanulmányozása révén megtudjuk, mi az Isten akarata velünk, s azt minden erőnkkel törekszünk véghezvinni. Ez a kálvini aktivitás igen jelentősen hatott aztán a hugenották körében, valamivel később a puritánok mozgalmában, majd pedig a az európai népek szabadságküzdemeiben. Nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy akár Bocskai, Rákóczi vagy a Negyvennyolcasokra gondolunk, a magyar szabadságharcok katonái tömegével a protestánsok közül kerültek ki. Ami pedig a tágabb közéleti szolgálatot illeti, példaként említhetjük, hogy az Egyesült Államokat vagy Dél-Afrikát is a protestánsok hozták létre a semmiből. A hugenották szép példája pedig a munkamorálban és úgyszintén a kultúra területén egész Európában híres volt.

A Szentírás tanulmányozása révén a reformált egyházak hívei hamar olyan belátásra jutottak, miszerint az Isten dicsőségét szolgáló ember szabaddá válik minden földi tekintélytől, s ez azt a magatartást eredményezte, hogy őket Isten elhívta sorsdöntő történelmi feladatok véghezvitelére és beállította valamilyen neki tetsző szolgálatba. Így kristályosodott ki az a küldetéstudat, amellyel népünk felemelkedéséért küzdöttek az egyházban, a tudományok művelése terén és a szabadságharcok mezején. A „magyar Kálvinnak” is nevezett Méliusz Juhász Péter példájával illusztrálva értjük meg jobban, aki hármass örökséget hagyott ránk:

- (1) biblikusan hitvallásos elkötelezettséget és tudományos nyitottságot,
- (2) magas szintű erkölcsi követelményt a munkában, valamint
- (3) a nagy egészért, az egyházunkért, népünkért végzendő felelős szolgálat feladatát.

⁴¹ Institutio, IV. I. 12.

Összegzés

Ha visszatekintünk a keresztyénség történetére, az első modellváltást maga Pál apostol élte át a damaszkuszi úton, amikor az addigi összes tudománya ártértékelődött bensejében, és minden tudása, valósi ismerete a Krisztus váltságműve felől nyerte el az értelmét. – A második modellváltás akkor következett be, amikor a zsidó monoteizmust a keresztyénség egy magasabb szintű monoteista értelmezésben továbbgondolta, és a trinitástanban megvetette az egész keresztyén tanrendszer szilárd alapjait. – Aztán jönnek a nagy zsinatok évszázadai, amikor is hatalmas képességű keresztyén gondolkodók lerögzítik a kánont és annak szentháromsági szemléletére építve megfogalmazzák a hitigazságokat. Kiderült ugyanis, hogy a keresztyén gondolkodásnak nincs semmi eszmei előzménye a görög-római kultúrában. Ez is szellemi-hitbeli modellváltás volt, amelynek folytán azt történt, hogy az összeomló hatalmas politikai-gazdasági-katonai birodalom romjain egyetlen intézmény emelkedett ki a maga intellektuálisan is szervezett erejével: a keresztyén egyház. Mert volt Bibliája, amihez igazodott a tanítása! – Időben a következő modellváltás a reformáció földrengésszerű szellemi-lelki megújulása volt, amelynek hullámain a későbbi századok is érezték. Mi több, én azt látom a reformáció egyik legfőbb érdemének, hogy nemcsak az egyházi megújulást eredményezte, hanem hozzásegítette Európát ahhoz, hogy civilizációja a keresztyén szellemiséget magában hordozva minden más civilizáció fölé emeljék. Ez az európai gyorsuló fejlődés a 15. századtól lett látványossá, amikor is a kínai, hindu, iszlám kultúrákat kiugróan megelőzve kontinensünkön kifejlődött minden idők legmagasabb civilizációja. A reformáció csupán egy szikra volt, amely lánggra lobbantotta az európai tudományművelést, ihletet adott a művészeteknek, pezsgésbe hozta a gazdasági és társadalmi fejlődést, tisztította az erkölcsi életet, s ezzel magasra emelte a biblikus keresztyén értékeket (Gal 5,22; 1Kor 12-13), ugyanakkor megbecsülte a teremtetési rendet, és helyén kezelte a teremtetett mindenséget. Korunkban is erre vágyódik minden más civilizáció, a művelt világ valamennyi népe, miközben tudatvilágának mélyén ezzel a keresz-

tyén kultúrával igyekszik gazdagítani a saját szellemi-lelki értékeit. – Sokan bevallják, sokan nem, de a 16. századi reformációnak volt folytatása, egy újabb modellváltás, mert a 20. században ismét vissza kellett zökkenteni a keresztyén teológiát a kijelentett Ige kerékvágásába. Ilyen értelemben nevezhetjük az ismert református csoport munkásságát újreformátori teológiának. Princetonban sokat beszélgettem egy párizsi római katolikus professzortársammal, aki azt mondta egyik találkozásunk végén: „Nektek, reformátusoknak kivételesen nagy áldás az, hogy volt egy Barth Károlyotok! Nálunk még ilyen nem bukkant föl!” – Most azon kell töprengenünk, hogy a tudás évezredébe lépve, vajon szellemi-lelki munkánkkal merre kormányozzuk az egyház hajóját, amelynek vitorlájára ez van felírva: *Ecclesia semper reformari debet!* Ez a lehetőség örökre nyitva áll a mindenkori reformátori nemzedékek előtt!